

UOT:80.

SADƏ MÜXTƏSƏR CÜMLƏLƏRİN VARIATIVLIYI

dosent Sərdarova İradə Nadir qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
iradasardarova@yahoo.com

Xülasə: Məqalədə sadə müxtəsər cümlələrin variativliyi tədqiq olunur. Konkret dildən asılı olmayaraq, cümlə ünsiyyətin əsas vasitəsi kimi təqdim edilir. Müəllif yazır ki, ünsiyyət prosesində istifadə olunan fikrin həcmindən asılı olaraq müxtəlif quruluşlu, müxtəlif həcmli cümlələr işlədilir.

Məqalədə ingilis dilində cümlələrin quruluşuna görə iki əsas qrupa bölündüyü yazılır: 1) sadə cümlə; 2) mürəkkəb cümlə.

Sadə cümlə adətən bir fikri ifadə edən vahid kimi tədqiq edilir. Məqalədə sadə cümlələrin iki yarımqrupa bölünməsinə də toxunulur. Onlar: 1) Sadə müxtəsər cümlələr; 2) sadə geniş cümlələr. Məqalədə yalnız baş üzvlərdən olan cümlələrin sadə müxtəsər cümlələr olması haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: cümlə, sadə, müxtəsər, baş üzvlər, ünsiyyət, fikir, variativlik

Key words: sentence, simple, concise, main members, communication, idea, variability

Ключевые слова: предложение, простое, краткое, основные члены, общение, идея, вариативность

İnsanlar özlərini dərk etməyə başladıkları ilk anlardan onları əhatə edən maddi və mənəvi aləmlə, bu aləmin ecazkar sirləri ilə maraqlanmağa, onu öyrənməyə başlamaqla yanaşı, həm də dil haqqında da ciddi şəkildə maraqlanmış, onun necə yaranması, mahiyyəti və cəmiyyətdə oynadığı rol barədə düşünməyə, onu öyrənməyə, onun müəmmalı sirlərini aşkarlamağa çalışmışlar. O dövrlərdə hələ bu gün bizim dilçilik elmi deyə tanıdığımız, haqqında çeşidli, bəzən də müəmmalı mülahizələr söylədiyimiz nə belə bir elm, nə də onu tədqiq edən dilçilər olmuşdur; qədim zamanlarda dilin çeşidli problemləri ilə bütün elmlərin fəvqündə dayanmış fəlsəfə elmi, daha dəqiq desək, bu elmin yaradıcıları olan filosoflar məşğul olmuşlar. O dövrdə dil filosofları maraqlandıran, onları düşündürən, onlar arasında müdam mübahisə doğuran başlıca problemlərdən biri olmuşdur.

İlk anlarda filosoflar dil anlayışı altında ancaq ayrı-ayrı sözləri başa düşmüşlər. Dildə olan ayrı-ayrı sözlərin necə yaranması məsələsi ilə, sözlərlə onların ifadə etdikləri şeylər, hərəkətlər arasında əlaqənin olub-olmaması barədə düşünmüş və öncə bu problemi həll etməyə çalışmışlar. Bu problem filosoflar arasında ciddi mübahisə yaratmışdır.

Bu sahədə iki yunan aliminin adı daha çox hallanır. Onlardan biri fəlsəfə tarixində materialist filosof kimi tanınan Demokrit, digəri isə təbiətdə hər şeyin oddan törədiyini iddia edən, odun təbiətdə ilkin maddə olduğunu deyən Heraklit olmuşdur.

Heraklitə və onun ardıcıllarına görə, sözlərlə onların ifadə etdiyi şeylər arasında təbii əlaqə mövcuddur. Demokritə və onun ardıcıllarına görə isə sözlərlə onların ifadə etdiyi şeylər arasında heç bir əlaqə yoxdur; sözlərə xas olan mənalar sadəcə olaraq insanların arasında olan razılaşmanın nəticəsində meydana gəlmişdir.

Bu sahədə geniş polemika açmadan onu demək istərdik ki, burada Heraklitin fikri ilə razılaşmaq lazım gəlir. Zira dildə heç nə təsadüfi deyil, qanunauyğunluqdur. Çox güman ki, dillərdə mövcud olan sözlərin hamısı onun ifadə etdiyi şeylə təbii əlaqədə yaranmışdır. İnsanlar söz yaradarkən ya onu ifadə etdiyi şeyə bənzətmiş (məsələn, Azərbaycan türkcəsində *badamgöz*, *ayqabaq*, *püstədodaq*, *qarçıçəyi* və s.), ya hadisənin, halın baş vermə zamanı ilə əlaqələndirmiş (məsələn, *şamyeməyi*, *novruzgülü*, *qəlyanaltı* və s.), ya da onu hadisənin baş

verdiyi məkanla bağlamışlar (məsələn, *mıxtökən, dağdibi, meşəxoruzu, dağnovruzu (bitki)* və s.). Bəzən isə sözləri insanların peşəsini nəzərə alaraq yaratmışlar (məsələn, *dəmirçi, kömürçü, neftçi, sürücü, yüzbaşı, eşikağası* və s.) və s. və i. [1, s. 354].

Beləliklə də dildə işlənən sözlər onların ifadə etdiyi məna ilə əlaqədar yaranmış və insanlar arasında ünsiyyətə xidmət etmişdir.

Hər bir dildə mövcud olan sözlərin yaranmasını başqa cür əsla təsəvvür etmək mümkün deyil. Əslində dilin yaranması bu dildə işlədilən sözlərin yaranması ilə təşəkkül tapmışdır. Məhz buna görə də qədimdə insanlar dil dedikdə hər şeydən öncə sözü başa düşmüş, məhz buna görə də söz və onun yaranması dil haqqında elmin ilk tarixi-fəlsəfi problemi olaraq qarşıya çıxmışdır. Bu gün də belə bir problem filosofları, dilçiləri düşündürür və onlar bu problemlə zaman-zaman məşğul olurlar [2, s. 26].

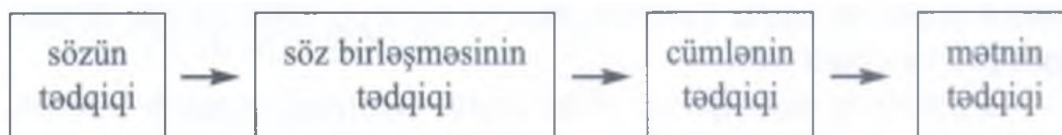
O ki, qaldı Demokritin sözlərin yaranması haqqındakı fərziyyəsinə, guya insanlar sözləri öz aralarında gəldikləri razılıq əsasında yaratmışlar, buna əsla inanmaq mümkün deyil. Zira dilin inkişafı tarixində, hətta bu gün də heç bir dildə insanların razılaşması zəminində söz yaranmır, bu heç mümkün də deyil. Hətta dildə əsasən bir mənaya malik olan terminlər də bu qayda ilə, yəni kimlərsə razılığı ilə yaranmır. Elmin və texnikanın, ədəbiyyat və mədəniyyətin, iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq termin kiminsə tərəfindən yaradılır, sonralar ümumbəşərin istifadəsinə daxil olur.

Beləliklə, sözü dilə bərabər edən filosoflar, zaman keçdikcə anlamağa başlamışlar ki, dil ancaq sözdən ibarət deyil, bir ünsiyyət vasitəsi kimi dil ancaq ayrı-ayrı sözlərlə keçinə bilməz. Bundan sonra dilçilər ayrı-ayrı sözləri öyrənməklə yanaşı dildə mövcud olan digər bir dil vahidini - söz birləşmələrini müəyyənləşdirməyə və onlara xas olan xüsusiyyətləri öyrənməyə başlamışlar. Bir qədər keçdikdən sonra isə dilçilərə məlum olmuşdur ki, nə ayrı-ayrı sözlər, nə onlar əsasında formalaşan söz birləşmələri hələ ünsiyyət vasitəsi olan dil demək deyil [3, s. 101].

Dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilə bilməsi üçün digər bir vahidin - cümlənin olmasını dərk etmişlər. Zira ünsiyyət üçün başlıca şərt olan kommunikativlik ancaq cümlə vasitəsilə mümkün olur və dilin bir ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır. Beləliklə də bu gün bizim cümlə deyə istifadə etdiyimiz və ona xas olan xüsusiyyətləri öyrənməyə çalışdığımız dil vahidi qrammatikanın (sintaksisin) tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə isə dilçilik elmi bir qədər də irəli gedərək ünsiyyət üçün vacib olan daha bir dil vahidinin - mətnin mövcud olmasını aşkarlamışdır.

Beləliklə, dilin qrammatik quruluşunun öyrənilməsinin inkişaf istiqamətini təxminən aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Cümlə ünsiyyət prosesində işlədilir və onun yaranmasına xidmət edir. Ünsiyyət isə çoxcəhətli və mürəkkəb bir prosesdir. Ünsiyyət yaratmaq üçün insanlar müxtəlif məqsədli fikirlər ifadə etməli olurlar; onlar ya bu və ya digər fakt haqqında məlumat verir, ya onun haqqında soruşur, yaxud müsahibi bir iş görməyə təhrik edir, yaxud da sadəcə olaraq onu əhatə edən aləmdən aldığı təsirə cavab olaraq öz hiss-həyəcanını bildirir. Digər tərəfdən, ifadə etməli olduğu fikirdən asılı olaraq cümlələr müxəlif həcmli, müxtəlif tərkibli olur [4, s. 65].

Unsiyyət prosesində işlədilən cümlələr fikri ifadə etmək məqsədinə və eləcə də qrammatik quruluşuna görə müxtəlif olur. Buna müvafiq olaraq da cümlə adətən ünsiyyətdəki məqsədinə və malik olduğu quruluşa görə təsnif edilir, növlərə bölünür.

Variativlik dil sisteminin nitqdə bir çox variantlar şəklində gerçəkləşmək kimi ümumi xassəsini səciyyələndirir. Variant dil vahidinin konkret realizasiyasıdır, variativlik isə variantlardan istifadə edilməsi prosesi kimi başa düşülür və dilin bütün səviyyələrində təzahür edir. Variativlik anlayışı həm bütövlükdə dilə, həm də onun müxtəlif formalarına – şifahi və yazılı, kodifikasiya edilmiş və dialekt, ərazi və sosial növlərinə aid edilir. Bu, variativlik və variantlar formasında təzahürün universal xarakterə malik olduğunu söyləməyə əsas verir [5, s. 56].

Variantlıq problemi bir çox dillərdə ayrı-ayrı dövrlərdə fərqli şəkillərdə izah olunmuş və hal-hazırda da nə-inki müxtəlif xalqların dilçiliyində, habelə hər hansı milli dilçilikdə, hətta eyni bir dilin mütəxəssislərinin, eyni bir dilçiliyin müxtəlif nümayəndələrinin əsərlərində də fərqli baxışlardan izah olunmuş və indi də olunmaqdadır. Məlumdur ki, “invariant” və “variant” anlayışları dilçiliyə fonologiyadan daxil olmuşdur.

Dilçilikdə ümumxalq dilinin tərkib hissələri dedikdə, onun iki qolu nəzərdə tutulur: 1) ədəbi danışq, yaxud ədəbi dil; 2) qeyri-ədəbi danışq, yaxud danışq dil). Bu bölgü şərti səciyyə daşıyır. Çünki ümumxalq danışq dilinin bu qolları bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərmir, paralel olaraq dinamik inkişafda olur.

Dilin variativliyinin diferensiallaşması, müəyyən normalar əsasında formalaşması fikrin semantik açılışının lazımı səviyyədə təmin edilməsi üçündür. Bu cəhətdən hər hansı bir dildə variativlik hadisəsi müxtəlif forma-larda təzahür edir. Deməli, fikrin semantik mənası və açılışında fonemlərin, səslərin, vurğunun, bağlayıcılar və ədatların, mürəkkəb cümlələrin, qarışıq tipli cümlələrin, bir sözlə, müəyyən dil komponentlərinin özünəməxsus rolu olduğu kimi, invariant və variantlaşmanın da əhəmiyyətli funksiyası vardır. Son dövr dünya, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində variativlik problemi ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 1997.
2. Brown G. And Yule G. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
3. Gazdar C. Pragmatics. New York: Academic Press. United States of America, 1979.
4. Bloomfield L. Language. New York, 1933.
5. Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge University Press. Great Britain, 1968.
6. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1965.
7. Lyons J. Semantics. Cambridge University Press. Great Britain, 1977.

VARIATION OF SIMPLE UNEXTENDED SENTENCES

Sardarova Irada Nadir

Summary

The article deals with the variability of simple unextended sentences. Regardless of the specific language, the sentence is presented as the main means of communication. The author writes that depending on the volume of thought used in the communication process, sentences with different structures and different volumes are used.

In the article, it is written that sentences are divided into two main groups according to their structure in English: 1) simple sentence; 2) complex sentence.

A simple sentence is usually studied as a unit expressing an idea. The article also mentions the division of simple sentences into two subgroups. They are: 1) simple unextended sentences; 2) simple extended sentences. The article provides information about the fact that only the sentences from the main members are simple unextended sentences.

ВАРИАТИВНОСТЬ НЕРАСШИРЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Сардарова Ирада Надировна

Резюме

В статье рассматривается вариативность простых нерасширенных предложений. Независимо от конкретного языка, предложение выступает как основное средство общения. Автор пишет, что в зависимости от объема мысли, используемой в процессе общения, используются предложения разной структуры и разного объема.

В статье написано, что предложения в английском языке по своей структуре делятся на две основные группы: 1) простое предложение; 2) сложное предложение.

Простое предложение обычно изучается как единица, выражающая идею. В статье также упоминается деление простых предложений на две подгруппы. Это: 1) простые нерасширенные предложения; 2) простые протяженные предложения. В статье приведены сведения о том, что только предложения из главных членов являются простыми нерасширенными предложениями.

Rəyçi: F.ü.f.d. Cəmil Məmmədağa oğlu Babayev

Daxil olma tarixi 26 iyul 2024-cü il